

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/82

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEKİ İNSANİ KALKINMA DÜZEYİ

Hakan Mihci

Bu çalışma "GAZİANTEP SANAYİNDE İHRACAT, FİNANSMAN VE İSTİHDAM SORUNLARI", başlığı ile Prof. Dr. Arslan YİĞİDİM editörlüğünde hazırlanan ve 2009 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Eylül, 2012

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEKİ İNSANİ KALKINMA DÜZEYİ

Hakan MIHCI*

ÖZET

Bu çalışmanın temel amacı ülkenin geri kalmış bölgelerinden birisi olan Güneydoğu Anadolu bölgesindeki insani kalkınmanın mevcut düzeyini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda, temel insani kalkınma göstergeleri ulusal ve küresel düzeyde hazırlanan insani kalkınma raporlarından yararlanılarak incelenmektedir. İnceleme bölgedeki iller üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bölgedeki illerin tamamına yakını Türkiye'deki en düşük insani kalkınma göstergelerine sahip olmuş ve bu görece konumlarını zaman içinde değiştirememişlerdir. Böylelikle Güneydoğu Anadolu bölgesindeki iller, Gaziantep ili hariç, insani kalkınma alanında sadece Türkiye ortalamalarının altında kalmamış, uluslararası standartların da oldukça uzağında düşmüştür.

Bölgedeki illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine bakıldığında da benzer bir tabloyla karşılaşmaktadır. Bu gelişmelerin uzantısı olarak ülkenin yoksulluk sorunuyla en çok uğratan bölgesinin Güneydoğu Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde insani kalkınma alanında gözlenen sorunların önemli bir kısmı da cinsiyet farklılığından kaynaklanmaktadır. Gerek eğitim gerekse kişi başına gelir düzeylerine bakıldığında, bölgedeki illerde kadınların konumu erkeklere göre daha kötü gözükmektedir. Bu durum aynı zamanda bölgedeki insani kalkınma düzeyini geliştirme açısından bir fırsat da yaratmaktadır. Toplumsal cinsiyet farklılıkları azaltılabildiği ölçüde ulusal düzeyde insani kalkınma performansı görece olarak iyileşebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, İnsani Kalkınma, İnsani Kalkınma Endeksi, Kalkınma, İnsani Kalkınma, İnsani Kalkınma Endeksi

THE LEVEL OF HUMAN DEVELOPMENT IN SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION

ABSTRACT

The main aim of this study is to determine current human development level of Southeastern Anatolia region which is one of the least developed regions of Turkey. To reach this aim, main human development indicators are being analyzed depending on the global and national human development reports. This analysis is focused on the provinces of the region.

Almost all the provinces of the region held the lowest human development indicators of the country, and they have not been able to change their relative position through time. Therefore, the provinces within the Southeastern Anatolia region, with the possible exception of Gaziantep province, did not only remain below the country averages but they also ranked considerably far away from the international human development standards.

If we consider socio-economic development level of the provinces within the region, we can also face with the same picture. As a matter of fact, it might be emerged that the region is the one which, at most heavily, deals with the property problems. Besides, significant portion of the observed human development problems in the provinces of Southeastern Anatolia Region is originated from the gender differences. Compared with men, women are relatively in worse position with respect to both education and per capital income levels. But, at the same time, this situation creates an opportunity to enhance human development level of the region. The national human development performance might relatively be improved as long as the gender differences could be reduced.

---

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Keywords: Development, Human Development, Human Development Index, Southeastern Anatolia Region, Human Poverty.

1. GİRİŞ

1980 yılından başlayarak Türkiye ekonomisi, artan küreselleşmenin etki alanına girerek hızla dışa açılmış; iktisadi ve finansal serbestleşme süreçlerinde ilerlemiş ve yeni liberal iktisat politikalarının ülkenin kendine özgü koşulları göz ardı edilerek uygulanması sonucunda giderek yoğunlaşan düşük gelir, işsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımında ortaya çıkan eşitsizlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yoksulluk, işsizlik ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler gibi toplumsal açıdan hayati öneme sahip olan iktisadi ölçütleri arka plana iten bu yeni yaklaşımın ülkemizde günümüze gelindikçe daha da keskin bir biçimde benimsenmesi, mevcut sosyo-ekonomik sorunları büyütmede, bu sorunların çözülmesi için gerekli olan iktisat politikalarının hayata geçirilmesini de güçleştirmektedir.

Türkiye ekonomisinin geneline bakıldığında, gelir dağılımındaki eşitsizlikler kadar, bölgeler ve iller arasındaki eşitsizlikler de iktisadi büyüme ve kalkınma açısından büyük bir önem taşımaktadır. Kalkınmanın ölçülmesinde ise, insani kalkınma ile ilgili göstergelerin son yıllarda ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandığı gözlenmektedir. Bu doğrultuda, ülkelerin, bölgelerin ve illerin kalkınmışlık düzeylerinin belirlenmesinde iktisadi büyümeden çok insani kalkınma alanında kaydettikleri ilerlemeler giderek daha belirleyici bir rol oynamaktadır. Pek çok uluslararası kuruluş tarafından gelişmekte olan ülke sınıflaması içine yerleştirilen Türkiye'nin insani kalkınma alanında zaman içinde gösterdiği performans bu bağlamda önem kazanmakta, ülkenin mevcut konumunun saptanmasında ve geleceğe yönelik politika önerilerinin geliştirilmesinde hayati bir işleve sahip olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı ülkenin tarihsel olarak en geri kalmış bölgelerinden birisi olan Güneydoğu Anadolu bölgesindeki insani kalkınmanın mevcut düzeyini belirlemek ve bu düzeyin ilerletilebilmesi için önerilerde bulunmaktır.

Bu amaç doğrultusunda, temel insani kalkınma göstergeleri ulusal ve küresel düzeyde hazırlanan insani kalkınma raporlarından yararlanılarak incelenmektedir. İnceleme Güneydoğu Anadolu bölgesindeki iller üzerinde odaklanmakta; temel göstergelerde zaman içinde ortaya çıkan değişimin yönünü ve boyutunu ülke ortalaması ve diğer illerle karşılaştırmalı olarak ele almaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türkiye'nin insani kalkınma düzeyinin son yarım yüzyıldaki serüveni ana hatlarıyla incelenmekte ve ülkenin küresel dünya içindeki konumu belirlenmektedir. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü kısımda Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illerde insani kalkınma düzeyi incelenmekte ve son kısımda elde edilen bulgular doğrultusunda değerlendirmeler yapılmaktadır.

2. TÜRKİYE'NİN İNSANİ KALKINMA DÜZEYİ

Bu kısımda Türkiye'nin son yarım yüzyılda İnsani Kalkınma Endeksi değerindeki değişimin hızı ve yönü incelenmekte ve ülke ekonomisinin insani kalkınma alanında ulaştığı düzey saptanmaya çalışılmaktadır.

1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından her yıl düzenli olarak yayınlanan İnsani Kalkınma Endeksi (İKE), ülkeleri insani kalkınma alanında gösterdikleri başarıya göre 0 ile 1 değerleri arasında sıralamakta; 0 en düşük, 1 ise en yüksek insani kalkınma değerini göstermektedir.

İKE üç temel göstergeden oluşmaktadır: (1) doğumdan başlayarak ortalama yaşam süresi; (2) yetişkinlerin okuma-yazma ve toplam okullaşma oranının ağırlıklı ortalaması ve (3) satın alma gücü paritesi cinsinden kişi başına reel gelir. Her bir gösterge için en yüksek performansı gösteren ülkeye 1, en düşük performansı gösteren ülkeye 0 değeri verilmektedir. Diğer ülkelerin değerleri bu iki uç arasında belirlenmektedir. Tek tek göstergeler için gerçekleştirilen ölçüm sürecinden sonra, her ülke için tek bir İKE değerine ulaşılmakta ve ülkeler üç ana grupta sıralanmaktadır: Düşük insani kalkınma (0.000-0.499), orta insani kalkınma (0.500-0.799) ve yüksek insani kalkınma (0.800-1.000).

Türkiye'nin İKE değeri 1950 yılında 1,000 üzerinden 0,382 olmuştur. Bu değer günümüzde Türkiye'yi 177 ülke arasında 173. sıraya, yani en düşük insani kalkınma sınıfına giren ülkeler arasına yerleştirirdi. Ancak 1970'li yılların ortalarına doğru Türkiye'nin İKE değeri 0,500 olarak saptanmış olan orta insani kalkınma sınırını aşmış ve yükselmesini sürdürerek 2005 yılına gelindiğinde, yüksek kalkınma sınıfı olarak kabul edilen 0,800 sınırından sadece 0,025 düşük kalıp 0,775'e ulaşmıştır (Bkz.

Tablo 1). Bu gelişme sonucunda Türkiye 2005 yılında 177 dünya ülkesi arasında 84. sırada yer almaktadır.

Aynı dönemde ortalama yaşam beklentisi 44 yıldan 71 yıla, yetişkin okur-yazarlık oranı yüzde 33,6'dan yaklaşık yüzde 88,0'e, ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki birleşik okullaşma oranı ise yaklaşık yüzde 40'lardan yüzde 70'e yaklaşmıştır. Satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla yaklaşık 500 ABD dolarından 8.407 ABD dolarına ulaşmıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin İnsani Kalkınma Göstergeleri: 1950–2005

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)	Birleşik Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)	İnsani Kalkınma Endeks Değeri (İKE)
1950	44,0	33,6	...	...	0,382
1965	53,0	53,0	44,9	791	0,438
1970	56,1	57,0	50,6	927	0,480
1980	61,9	68,7	51,1	2,252	0,612
1990	66,3	78,0	58,4	4,213	0,681
2000	69,8	85,1	62,0	6,974	0,742
2005	71,4	87,4	68,7	8,407	0,775

Kaynak: UNDP (2007; 2002; 2001); DPT (1996a) ve Crafts (2002: 398)¹.

Türkiye'nin İKE mutlak değerlerinde son yarım yüzyılda gösterdiği yüksek performans oldukça çarpıcıdır. Mutlak değerlerdeki bu hızlı gelişmeye rağmen dönem boyunca ülkenin görece konumunda köklü bir değişiklik olmamıştır. Endeks değerindeki mutlak değişim miktarları ülkenin yoksunluğa karşı ilerlemekte olduğunu gösterirken, ülke sıralamasının Türkiye lehine ciddi ölçüde değişmemesi, yüksek endeks değerine sahip ülkelerin de Türkiye kadar hızla ilerlediğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin insani kalkınma alanında gösterdiği performansı daha iyi algılayabilmek için, içinde yer aldığı bazı ülke gruplarıyla karşılaştırmak yararlı olacaktır. Türkiye'nin bugün ulaştığı noktada AB üyeliğine aday diğer ülkelerin görece olarak gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Gerek insani kalkınma perspektifinden, gerekse gelir açısından bakıldığında Türkiye, AB üyeliğine aday ülkeler arasında görece olarak en kötü performansa sahip ülke olmuştur (Mıhçı ve Mıhçı, 2003:36).

Türkiye'nin insani kalkınma performansının belirlenmesinde karşılaştırılabilecek diğer bir ülke grubu yükselen piyasa ekonomileri (emerging markets) olarak adlandırılan ülkelerdir. Yükselen piyasa ekonomilerinin önemi özellikle küreselleşmenin hız kazandığı son otuz yılda giderek artmıştır. Gerek kişi başına gelir, gerekse İKE ölçütleri kullanılarak Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinin, yükselen piyasa ekonomileriyle karşılaştırıldığında ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktadır (Mıhçı ve Mıhçı, 2003: 38-39).

Türkiye'nin insani kalkınma alanında zaman içinde gösterdiği gelişmeyi mutlak değerler ve dünya ülkeleri içindeki sıralamasını temel alarak karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra, insani kalkınma alanında ülkenin en sorunlu bölgesi olarak gözüken Güneydoğu Anadolu bölgesindeki iller üzerinde odaklanılacaktır.

3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEKİ İLLERDE İNSANİ KALKINMA

Bu kısımda ilk olarak Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde insani kalkınma endeksi göstergelerinde zaman içinde ortaya çıkan değişim ele alınmakta, daha sonra illerin sosyo-ekonomik

¹ Tanınmış bir iktisat tarihçisi olan N.F.R. Crafts bu makalesinde 1870, 1913, 1950, 1975 ve 1999 yılları için bir dizi gelişmiş ve Türkiye'nin de içinde yer aldığı az gelişmiş ülke için İKE tahminlerinde bulunmakta ve bu tahminlerden hareketle karşılaştırmalar yapmaktadır. Elde ettiği sonuçlar bugünün pek çok az gelişmiş ülkesinin İKE değerlerinin Batı Avrupa'nın 1870 yılındaki değerlerinin üzerinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Batı Avrupa ile Afrika, Çin ve Hindistan arasındaki İKE açığı 1950 ile karşılaştırıldığında 1999 yılında azalmıştır. Bütün bu bulgular doğumda yaşam beklentisinin zaman içinde hızla artmasından kaynaklanmaktadır.

gelişmişlik düzeyi incelenmekte; insani yoksulluk düzeyinin boyutu belirlenmekte ve toplumsal cinsiyete bağlı sorunları insani kalkınma çerçevesinde irdelenmektedir.

3.1 İnsani Kalkınma Göstergeleri

Zaman içindeki gelişimine bakıldığında insani kalkınma alanında Türkiye genelinde elde edilen kazanımların küçümsenemeyecek boyutlara ulaştığı vurgulanmalıdır. Ancak bu gelişmeden coğrafi bölgeler farklı ölçülerde nasibini almaktadır. Türkiye'nin İKE değerleri coğrafi bölgelere ayrıştırılarak ve 1975 ile 1997 yılları karşılaştırılmalı ele alınarak değerlendirilecek olursa karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1975 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sırasıyla 0,446 ve 0,447 değerleriyle ülkenin en düşük İKE değerlerine sahiptir. 1997 yılında bu bölgeler düşükten orta insani kalkınma sınıflamasına yükselmiş; her iki bölgenin İKE değeri 0,612 olmuştur (UNDP, 2001a:21). Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde zaman içinde İKE değerlerinde gözlenen değişim ülkedeki değişim ortalamasının altında kaldığından, görece konumlarında kötüleşmenin gözlemlendiği vurgulanmalıdır (UNDP 2001a:21).

Öte yandan, sadece Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden daha iyi bir performans gösteren Marmara bölgesi, 1997 yılında 0.801 İKE değeriyle yüksek insani kalkınma sınıflamasına giren tek coğrafi bölge olmuştur. 1975-1997 yılları arasında Karadeniz ve İç Anadolu bölgeleri Türkiye'nin İKE değerleri en hızlı artan coğrafi bölgeleri olmuş, bunları sırasıyla Akdeniz ve Ege bölgeleri izlemiştir (UNDP, 2001a:21). Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Türkiye'nin İKE değerlerinin zaman içindeki değişiminin coğrafi dağılımında eşitsizliğin arttığı gözlenmektedir.

Eşitsizlik artışı sadece bölgesel düzeyde değil, il düzeyinde de kendisini göstermektedir. 1975 yılında en düşük ve en yüksek İKE değerlerine sahip olan iller arasındaki fark 0,324 iken, 1997 yılında bu fark 0,345'e yükselmiştir. (UNDP, 2001: 30-31 ve 38-39)².

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerin zaman içindeki İKE değerlerinin değişimi izlendiğinde oldukça ilginç ve bir o kadar da karamsar bir tabloyla karşı karşıya kalınmaktadır. 1975 yılında Gaziantep dışındaki illerin tamamındaki İKE değerleri 0,500 değerinin oldukça altında kalmıştır. Bunun sonucunda bölgedeki illerin düşük bir insani kalkınma performansı gösterdiği belirtilmelidir³. Ülke içindeki sıralamalarına bakıldığında da Adıyaman, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa'nın en kötü insani gelişim gösteren iller olduğu gözlenmektedir.

Tablo 2. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle İKE Değerleri

	1975	Sıra (67 il)	1997	Sıra (80 il)	2000	Sıra (80 il)	Değişim
Adıyaman	0,394	62	0,608	67	0,652	67	0,258
Diyarbakır	0,457	53	0,621	65	0,688	63	0,231
Gaziantep	0,526	30	0,699	39	0,742	31	0,216
Mardin	0,423	58	0,585	71	0,637	70	0,214
Siirt	0,402	61	0,573	73	0,636	71	0,234
Şanlıurfa	0,420	59	0,580	72	0,619	74	0,199

Kaynak: UNDP (2004; 2001).

1997 yılına gelindiğinde Tablo 2'de yer alan illerin tamamının orta insani kalkınma sınıflamasına yükseldiği anlaşılmaktadır. Ancak bu illerin büyük bir çoğunluğu orta insani kalkınma sınıflamasının en altlarında yer almakta, Adıyaman dışında kalan illerin görece konumlarında ciddi bir değişiklik yaşanmamakta, ülke sıralamalarındaki yerleri yirmi yıl öncesinden köklü bir farklılık göstermemektedir.

² 1975 yılında en yüksek İKE değerine sahip olan il 0,667 ile İstanbul, en düşük İKE değerine sahip olan il 0,343 ile Hakkari'dir. 1997 yılında ise, en yüksek İKE değerine sahip olan il 0,837 ile Kocaeli olmuş, en düşük değeri 0,492 ile Şırnak almıştır. Şırnak aynı zamanda 1997 yılında Türkiye'de düşük insani kalkınma sınıflamasına giren tek il olma özelliğine de sahiptir.

³ Tablo 2 ve Tablo 3'de illerin insani kalkınma alanındaki performansının zaman içindeki değişimi ele alındığından, 1975 yılında henüz il statüsü kazanmamış olan Batman, Kilis ve Şırnak'ın verileri yer almamaktadır.

2000 yılındaki durumu gösteren son dönem veriler incelendiğinde, olumlu olarak nitelendirilebilecek gelişmenin ülke içinde düşük insani kalkınma sınıflamasına sokulabilecek hiç bir ilin kalmamış olmasıdır (UNDP 2004). Ancak Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan iller, daha önceki yıllarda olduğu gibi, 2000 yılındaki sıralamada da yine alttaki yerlerini korumuş, dolayısıyla görece konumlarında ciddi bir değişiklik yaşanmamıştır. Görece konumunda önemli sayılabilecek iyileşmenin yaşandığı il Gaziantep'tir. Gaziantep, bölgedeki diğer illerden oldukça farklı bir insani kalkınma performansı göstermiş ve ülkedeki 80 il içinde İKE değeri olarak 31. sıraya yerleşmiştir.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan illerin İKE değerleri genel olarak başlangıç noktasında çok düşük olmasına ve zaman içinde ilerleme göstermesine rağmen, görece konumlarında köklü bir değişiklik yaratamamaktadır. Farklı bir anlatımla, insani kalkınma alanında Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan bu illerdeki değişimler ölçüsünde ve hatta bundan daha da fazlası diğer bölgelerimizdeki illerimizde yaşanmakta, bunun sonucunda bölgedeki illerin görece konumları genelde değişmemekte, hatta zaman zaman kötüleşebilmektedir.

İncelemeyi derinleştirebilmek için bu noktadan sonra insani kalkınma endeksini oluşturan temel göstergelerin altı il çerçevesinde zaman içindeki değişimini incelemek yararlı gözükmektedir.

Kapsanan iller temelinde son çeyrek yüzyılda temel insani kalkınma göstergelerinde önemli sayılabilecek iyileşmeler gözlenmektedir. Özellikle eğitim ile ilgili göstergelerin (yetişkin okuryazarlık oranı ve birleşik okullaşma oranı) başlangıç tarihindeki değerleri çok düşük olduğundan, en hızlı ilerlemeler bu alanda gözlenmektedir. Öte yandan, zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkartılmasının da, eğitim ile ilgili son dönem göstergelerin iyileşmesine katkıda bulunduğu öne sürülebilir.

Maddi refahın bir göstergesi olarak ele alınabilecek olan kişi başına gayrisafı yurtiçi hasıla göstergeleri zaman içinde iyileşmiş, ancak 2000 yılındaki iktisadi krizin de etkisiyle, inceleme alanına giren illerin pek çoğunda düşüşler görülmüştür.

Tablo 3. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle Temel İnsani Kalkınma Göstergeleri

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)	Birleşik Okullaşma Oranı (%)*	Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)
ADİYAMAN				
1975	56,0	36,5	40,0	566
1997	63,9	69,8	48,1	2,683
2000	63,1	77,0	76,9	2,736
DİYARBAKIR				
1975	60,4	40,8	34,8	1,043
1997	69,0	58,9	40,1	3,738
2000	68,1	67,0	70,5	3,701
GAZİANTEP				
1975	62,1	54,9	47,3	1,353
1997	70,9	75,9	52,7	4,921
2000	70,0	81,6	88,4	4,600
MARDİN				
1975	58,8	35,4	34,1	850
1997	67,0	56,0	35,5	2,901
2000	66,2	67,6	70,4	2,519
SİİRT				
1975	54,5	34,3	30,7	994
1997	64,4	57,2	35,5	2,901
2000	63,5	65,8	76,5	3,062
ŞANLIURFA				
1975	56,8	35,4	33,6	987

1997	64,8	58,1	36,7	2,962
2000	64,0	65,7	63,2	2,847

Kaynak: UNDP (2004; 2001).

(*) 1975 ve 1997 yılı verileri ilkokul, lise ve üniversite düzeyindeki birleşik okullaşma oranlarını, 2000 yılı verileri ise sadece ilkokul ve lisedeki okullaşma oranını vermektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illerin uzun dönemdeki temel insani kalkınma göstergelerindeki iyileşme ilk bakışta olumlu gibi gözükse de, bu illerin ülke içindeki sıralamalarında ciddi herhangi bir değişimin gözlenmediğini anımsamakta yarar vardır. İncelenen illerin göstergeleri Gaziantep ili dışında dönem boyunca Türkiye ortalamalarının altında kalmaya devam etmiştir. Bu nedenle, meydana gelen iyileşmelere olumlu bakmakla birlikte, yeterli görmenin olanağı bulunmamaktadır. Sonuç olarak, bölgede yer alan illerin büyük bir bölümü Türkiye’deki en düşük insani kalkınma göstergelerine sahip iller olma özelliklerini zaman içinde değiştirememişlerdir. Üstelik gelinen son noktadaki gösterge değerleri Türkiye ortalamalarının altında olmalarının ötesinde, uluslararası standartların da çok uzağına düşmektedir.

3.2 Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi

İnsani kalkınma bağlamında yukarıda geliştirilmeye çalışılan analizi Devlet Planlama Teşkilatı’nın belirli aralıklarla yaptığı “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları”na dayandırarak yeniden sınamamız olanaklı gözükmektedir. Tıpkı İnsani Kalkınma Endeksinin oluşturulmasındaki gibi, niceliksel büyüme anlayışından çok niteliksel bir sosyo-ekonomik gelişme yaklaşımını benimseyen bu araştırmalarda, temel bileşenler analiz tekniği ve Türkiye’deki bütün iller için elde edilebilir nitelikte olan 58 iktisadi ve sosyal gösterge kullanılarak, bütün iller sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre sıralanmışlardır (DPT 2003; DPT 1996). 1996 ve 2003 yıllarında yapılan araştırmalarda elde edilen sıralamaların karşılaştırılmasına dayanan bilgiler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 4. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin 1996 ve 2003 Yılları Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamalarının Karşılaştırılması

	1996 Araştırmasına Dayalı Sıra	2003 Araştırmasına Dayalı Sıra	SIRA DEĞİŞİMİ
ADIYAMAN	61	60	1
BATMAN	65	65	0
DİYARBAKIR	57	58	-1
GAZİANTEP	25	19	6
MARDİN	66	67	-1
SİİRT	68	68	0
ŞANLIURFA	59	63	-4
ŞIRNAK	75	73	2

Kaynak: DPT (2003; 1996).

İki dönem arasındaki karşılaştırmaların aynı temele oturtulabilmesi için, 1996 yılından sonra il olan beş il (Yalova, Karabük, Kilis, Osmaniye ve Düzce) 2003 yılı sıralamasından çıkarılmış ve sıralamalar 76 ile göre yapılmıştır. Bundan başka, 1996 yılında tamamlanan çalışma genellikle 1990 yılı verilerine dayanırken, 2003 yılı çalışmasında 2000 yılına ait veriler kullanılmakta; dolayısıyla karşılaştırmalar kabaca 1990-2000 yıllarını kapsayan 10 yıllık bir süreçte illerde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeleri kapsamaktadır.

Bu çerçevede, Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan illerdeki farklı dönemlerde yapılan sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamalarındaki değişimi şu şekilde değerlendirmek olanaklıdır: Ele alınan sekiz ilin üç tanesinin son araştırmadaki sıralaması kötüleşirken, iki tanesinin sıralamasında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Geriye kalan üç ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması bir önceki çalışmayla karşılaştırıldığında iyileşmiştir. Bu illerin içinde özellikle Gaziantep ilindeki değişim oldukça çarpıcıdır. Hem Gaziantep ilinin bölünmesi, hem de iktisadi ve insani kalkınma alanında

zaman içinde kaydedilen iyileşmeler bu olumlu performansın temel açıklayıcıları olarak öne çıkmaktadır⁴.

Kısacası, 1990 ve 2000 yılları arasındaki 10 yıllık dönem içinde ele alınan sekiz ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi pek parlak gözükmemektedir⁵. Bu illerin çoğunluğu her iki araştırma sonucunda da sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından ülkenin en geri kalmış illeri arasında yer almaktadır⁶. Bunun ötesinde, aradan geçen 10 yıla rağmen bölgedeki illerin önemli bir bölümünün sıralamadaki yeri değişmemiş veya kötüleşmiştir. Dolayısıyla, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin, tıpkı insani kalkınma göstergelerinden elde ettiğimiz bulgulara paralel olarak, zaman içinde yeterince iyileşme eğiliminde olmadığı öne sürülebilir.

Devlet Planlama Teşkilatı benzer yöntem ve verileri kullanarak ve sosyo-ekonomik gelişmişlik araştırmasını mikro düzeye indirerek, ilçelerin 2000 yılındaki gelişmişlik sıralamalarını araştırmış; bu çalışmanın sonuçlarına göre, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki sekiz ile bağlı toplam 72 ilçenin büyük bir çoğunluğu, Türkiye'deki 872 ilçe arasındaki 6 gelişmişlik grubu içinde en kötü performansı göstererek, genellikle 4. ile 6. grup içinde yer almıştır. İnceleme alanına giren 72 ilçenin 58 tanesi 4-6 gelişmişlik grubu içinde bulunurken, sadece 1 ilçe (Gaziantep Büyükşehir) 1. gelişmişlik grubu ve üç ilçe (Batman Merkez, Diyarbakır Merkez ve Şanlıurfa Merkez) 2. gelişmişlik grubu içine girebilmiştir (DPT 2004:107-128).

Bu veriler il düzeyinde yapılan değerlendirmelerin, büyük ölçüde ilçeler düzeyinde de geçerli olduğunu göstermekte; sadece az sayıdaki merkez ilçenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin ülkedeki diğer ilçelerin düzeyine göre gelişkin olduğunu, geriye kalan ilçelerin büyük bir çoğunluğunun gelişmişlik düzeyi açısından ülke ortalamalarının çok altında kaldığını teyit etmektedir.

3.3 İnsani Yoksulluk Düzeyi

İnsani ve sosyo-ekonomik gelişmenin en temel işaretlerinden bir tanesi, yoksulluk düzeyini ülke genelinde azaltmak, aynı ülke içindeki bölge ve iller arasındaki yoksulluk farklılıklarını en aza indirmektir.

Bölgelere göre yoksulluk sınırı altındaki hane halkı nüfusunun toplam nüfus içindeki payını belirlemeye yönelik olarak yapılan bir hesaplamada, yüzde 34,7'le Güneydoğu Anadolu bölgesi yoksulların en fazla yoğunlaştığı bir bölge olarak karşımıza çıkmakta, Doğu Anadolu bölgesinde ise yoksulluk sınırının altında yaşayan hane halklarının oranı yüzde 25'e ulaşmaktadır (Özcan ve Özlale 2004:145). Gelirleri yoksulluk sınırının üzerinde, ancak bölge ortalamasının altında olan haneler de yoksulluk sınırının altında olanlara eklendiğinde ise, Güneydoğu Anadolu yüzde 81 ile ilk sırada yer alırken, Doğu Anadolu bölgesi yüzde 63,5 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmaktadır.

Yoksulluk kavramı ve ölçümü sadece maddi göstergelerle sınırlı kalmamaktadır. Son yıllarda, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı çerçevesinde hazırlanan İnsani Kalkınma Raporlarında insani yoksulluk göstergeleri incelenmekte ve bu göstergelerden yola çıkılarak İnsani Yoksulluk Endeksleri hesaplanmaktadır. Son dönemde hazırlanan bazı ulusal İnsani Kalkınma Raporlarında da bu tür endeksler hesaplanmıştır.

⁴ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki sosyal ve ekonomik sorunlar üzerine odaklanan bir çalışma, Gaziantep'in sosyo-ekonomik anlamda görece gelişmişliğini göz önüne alarak bu ili inceleme alanının dışına çıkartmaktadır (TESEV, 2006:13).

⁵ Elmas (2001:80) 1960'lar ve 1970'lerde de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan pek çok ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasının en sonlarında bulunduğunu, 1980'lerle birlikte bu illerin ciddi gelir kaybına uğrayarak bölgeler arası gelişme düzeyi farkı makasının daha da açılmasına yol açtığını belirtmektedir. Öte yandan Ercan (1999:114)'a göre, 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'de meydana gelen üretken sermaye artışının ülke düzeyine eşitsiz dağılımı bölgesel eşitsizliğin artmasının altında yatan temel nedendir.

⁶ Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamında yer alan ve dokuz il (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak, Kilis) üzerinde odaklanan başka bir çalışmada da, bu illerin sosyo-ekonomik göstergelerinin hemen hemen tamamına yakınının Türkiye ortalamasının altında kaldığına değinilmekte, bölgenin diğer bölgelerle arasında bulunan gelişmişlik farklılığının ortadan kaldırılması için GAP projesinin önemli bir araç olacağı öne sürülmektedir (Paksoy, 2001).

Tablo 5. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ve Diğer Bazı İllerdeki Temel İnsani Yoksulluk Göstergeleri, 1997

	Kırk Yaşından Önce Ölmesi Beklenenlerin Nüfus İçindeki Oran (1990-1995)	Orta ve Şiddetli Düzeyde az Beslenmiş Beş Yaş Altı Çocukların Oran (%)	Sağlıklı Suya Erişimi Olmayan Nüfus (%)	Okur-yazar Olmayan Yetişkinlerin Oran (%)
ANKARA	12,0	8,0	0,0	8,0
İSTANBUL	6,2	6,0	0,0	7,0
İZMİR	6,3	6,0	0,0	10,0
BURSA	4,0	6,0	0,0	11,0
MUĞLA	6,5	10,0	3,8	11,0
KOCAELİ	5,0	6,0	0,0	9,0
Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri				
ADIYAMAN	16,2	19,0	1,4	30,0
BATMAN	16,2	19,0	5,4	39,0
DİYARBAKIR	10,3	19,0	5,5	41,0
GAZİANTEP	8,4	10,0	0,3	24,0
MARDİN	12,4	19,0	2,9	44,0
SİİRT	15,5	19,0	2,4	43,0
ŞANLIURFA	15,0	19,0	6,7	42,0
ŞIRNAK	22,8	19,0	4,5	56,0

Kaynak: UNDP (2001: 36-37).

Güneydoğu Anadolu'da bulunan illerin çeşitli yoksulluk göstergelerini izlediğimizde, bu illerdeki yoksulluğun boyutlarının diğer illere göre dayanılmaz ölçülere ulaştığını söylemek olanaklıdır. Aşağıdaki Tablo 5, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde temel yoksulluk göstergelerini ülkenin diğer illeriyle karşılaştırmalı olarak vermektedir.

Tablo 5'deki verilere göre, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde genç yaşta ölme olasılığı bulunanların oranı genel olarak toplam nüfusun yüzde 15'ini aşmaktadır. Beş yaş altındaki çocuklar şiddetli beslenme sorunuyla karşı karşıya kalmakta, bazı illerde nüfusun ihmal edilemeyecek bir bölümü sağlıklı suya ulaşamamaktadır. Ülkenin batısında bulunan büyük illerde okur-yazar olmayanların oranı hızla sıfıra doğru yaklaşırken, doğu illerinde yirminci yüzyılın sonlarında henüz okuryazarlıkla tanışmamış nüfusun oranı çoğunlukla yüzde 40'ları aşmaktadır. Bütün bu göstergelerin bileşkesinden ortaya çıkan sonuç, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki insani yoksulluk sorununun oldukça yaygın bir özellik gösterdiği ve ülkenin geri kalan bölgeleriyle karşılaştırıldığında keskin bir karşıtlık oluşturduğudur.

3.4 Toplumsal Cinsiyete Bağlı İnsani Kalkınma ve Kadının Konumu

İnsani kalkınmanın kritik aşamalarından bir tanesi, toplumsal cinsiyet farklılıklarının ortadan kaldırılması yönündeki çabadır. Bu farklılıkların ülkelerin insani kalkınma performansını doğrudan etkilediği düşüncesinden hareketle, 1995 yılından başlayarak veri elde edebildiği ülkeler için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Toplumsal Cinsiyete Bağlı Kalkınma Endeksi (Gender-Related Development Index) değerlerini yayınlamaya başlamıştır. Toplumsal Cinsiyete Bağlı Kalkınma Endeksi (TCKE), İKE ile aynı değişkenleri kullanan birleşik bir endekstir. İki endeks arasındaki fark, TCKE'nin insani kalkınma alanında her ülkenin gösterdiği gelişmeyi kadın ve erkekler arasındaki kazanım farklılıklarına göre düzeltilmiş olmasıdır. Türkiye'nin de içinde yer aldığı İnsani Kalkınma Raporları incelendiğinde, ülkenin TCKE değerlerinin İKE değerlerinden düşük çıktığı gözlenmektedir

(UNDP 1998; UNDP 2001a; UNDP 2005, UNDP 2006, UNDP 2007). Dolayısıyla, Türkiye’deki insani kalkınmanın ulusal düzeydeki eşitsizlik boyutunun toplumsal cinsiyet alanında da kendisini gösterdiği vurgulanmalıdır. Farklı bir anlatımla, Türkiye’deki erkekler insani kalkınma alanında gelişmekte olan ülkelerin standartlarını yakalayıp gelişmiş ülke düzeyine yakınlaşırken, kadınlar bu alanda gelişmekte olan ülkelere çok az gelişmiş ülkelere benzer özellikler göstermektedirler.

Benzer durum Türkiye’nin illeri için hesaplanan TCKE değerleri için de geçerlidir. 2000 yılı için yapılmış bir hesaplamada Türkiye’deki pek çok ilin TCKE değerinin İKE’den düşük olduğu bulunmuştur (UNDP 2004). Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerin hemen tamamında insani kalkınma sürecinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği açık bir şekilde gözükmemektedir (Bkz. Tablo 6).

Tablo 6. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Toplumsal Cinsiyete Bağlı Temel İnsani Kalkınma Göstergeleri, 2000

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)		Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)		İlkokul ve Lisedeki Birleşik Okullaşma Oran (%)		Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
ADIYAMAN	64,3	60,0	65,3	89,2	70,9	82,4	2,519	2,952
BATMAN	64,3	60,0	50,6	84,8	63,7	89,7	3,322	3,496
DİYARBAKIR	69,3	65,1	49,7	84,5	59,1	81,1	3,175	4,210
GAZİANTEP	71,3	66,9	70,6	92,8	82,3	94,1	4,563	4,637
MARDİN	67,5	63,1	49,5	85,1	58,1	81,7	2,286	2,739
SİİRT	64,5	60,9	45,4	84,5	56,6	94,4	2,215	3,837
ŞANLIURFA	65,3	61,0	46,8	83,6	51,5	73,5	2,337	3,320
ŞIRNAK	58,9	55,0	35,8	82,6	55,2	84,6	1,580	2,012

Kaynak: UNDP (2004)

Doğumda yaşam beklentisi göstergesinde kadınlar lehine gözüken “doğal” fark, diğer göstergeler söz konusu olduğunda tamamen ortadan kalkmakta ve farklılık erkekler lehine dönmektedir. Gerek okur-yazarlık oranı, gerek okullaşma oranları gerekse de kişi başına gelir düzeylerine bakıldığında, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde kadın-erkek eşitsizliği çarpıcı boyutlara ulaşmaktadır. Eşitsizliğin en fazla olduğu alanlar eğitimle ilgili göstergelerde göze çarpmaktadır. Siirt, Şanlıurfa ve özellikle Şırnak’ta kadınların okur-yazarlık oranları erkeklerin ancak yarısı düzeyine ulaşmaktadır. Diğer illerdeki durum da bu üç ilden çok farklı gözükmemektedir. Benzer şekilde, kadınların okullaşma oranları da erkeklerin oldukça aşağısında gerçekleşmektedir. Gaziantep ili bu alanda da bir istisna oluşturmaktadır. Kadınların bu ildeki okullaşma oranı yüzde 83’e yaklaşmakla kalmamakta, erkeklerin okullaşma oranıyla aradaki fark kabul edilebilir sınırlar içinde seyretmektedir.

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerin insani kalkınma göstergelerinin Türkiye ortalamalarının altında kaldığı ve sıralamada en alt düzeylerde buldukları anımsanacak olursa (Bkz. Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4), bölgede yaşayan kadınların karşı karşıya bulunduğu eşitsizliğin boyutları daha iyi algılanabilir.

Farklı bir yaklaşımla, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerin insani kalkınma göstergelerinin dünya ve ülke standartlarının altında kalmasının en önemli unsurlarından birisi toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin söz konusu illerde çok yüksek boyutlara ulaşmasıdır. Dolayısıyla, inceleme alanına giren illerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmanın insani kalkınma açısından ciddi bir politika aracı olabileceği öne sürülebilir. Toplumsal cinsiyet farklılıklarının ortadan kaldırılmasının aynı zamanda bölgedeki illerin insani kalkınma performansını olumlu yönde ve hızla geliştireceği de açıkça görülmektedir.

Bu doğrultuda, kadınlar eğitim sürecine daha etkin bir şekilde dâhil edilmeli, yönetim ve karar alma süreçlerine sokulmalı, meslek edindirilebilmeli ve mevcut durumla karşılaştırıldığında daha yüksek gelir elde ederek refah düzeylerini yükseltebilmelidirler. Ancak Tablo 7 incelendiğinde bu alanda daha kat edilmesi gereken önemli mesafelerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ve Diğer Bazı İllerdeki Kadının Konumu, 2000

	Yerel Yönetim Meclislerinde Temsil (1993) (% Kadın)	Yöneticiler (% Kadın)	Profesyonel ve Teknik Eleman (% Kadın)	Gelir Payı (% Kadın)
ANKARA	4,1	16,7	40,1	0,87
İSTANBUL	3,8	13,0	38,2	1,14
İZMİR	3,4	12,4	41,0	0,82
MUĞLA	1,2	11,9	37,4	0,81
Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri				
ADIYAMAN	0,0	3,1	23,8	0,85
BATMAN	0,0	2,1	22,4	0,95
DİYARBAKIR	0,0	4,2	31,8	0,75
GAZİANTEP	0,6	3,5	31,8	0,98
MARDİN	0,0	2,3	23,9	0,83
SİİRT	0,0	3,4	24,4	0,58
ŞANLIURFA	0,0	2,2	21,2	0,70

Kaynak: UNDP (2004)

Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde kadınlar düşük oranlarda da olsa yerel yönetim meclislerinde temsilci bulundurulurken, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde kadınlar meclislerde yer alamamaktadır. Yine Doğu illerinde kadın yöneticilerin toplam yöneticilere oranı ihmal edilebilecek düzeydedir. Profesyonel ve teknik eleman olarak kadınlar toplamın ancak $\frac{1}{4}$ 'ünü oluşturabilmektedirler. Bu durum bir yandan kadınların eğitim düzeylerinin ve okuma yazma becerilerinin düşüklüğünden, diğer yandan da bölgedeki kadınların işgücüne katılım oranlarının Türkiye ortalamalarının çok altında bulunmasından kaynaklanmaktadır (Şahin, 2004:161). Bütün bunların doğal uzantısı olarak Gaziantep ve Batman dışında kalan illerde kadının toplam gelirden aldığı pay genel olarak düşük düzeylerde seyretmektedir.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kalkınmanın tanımı ve ölçümü İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana köklü değişikliklere uğramış, insani kalkınma ile ilgili tanımlar ve ölçütler günümüze gelindikçe yaygın kabul görmeye başlamıştır. Bu bağlamda niceliksel ölçütler kullanıldığında gelişme yolunda olan ülkeler sınıflaması içinde yer alan Türkiye'nin insani kalkınma alanında kaydettiği ilerlemelerinin irdelenmesi ayrı bir önem kazanmaktadır. Türkiye'nin temel insani kalkınma göstergelerinin tarihsel gelişimi incelendiğinde gösterdiği performansın etkileyici olduğu anlaşılmaktadır. Gerek ortalama yaşam beklentisi, gerek eğitim düzeyi, gerekse de kişi başına düşen gelir düzeyinin son yarım yüzyılda oldukça ilerlediği açıktır. Ancak benzer ilerlemelere Türkiye'nin gelişmişlik düzeyine yakın ülkelerde de rastlanmakta, bu nedenle ülkenin dünya ülkeleri içinde insani gelişmişlik alanındaki görece konumunda çarpıcı değişikliklere rastlanamamaktadır. Farklı bir anlatımla, Türkiye'nin insani kalkınma alanında daha atması gereken önemli adımlar bulunmaktadır.

Türkiye'nin insani kalkınma alanındaki görece konumunun tatminkâr düzeyde olmamasının en önemli nedenlerinden birisi de hiç kuşkusuz coğrafi bölgeleri ve illeri arasındaki keskin eşitsizliklerdir. Bu eşitsizliklerin en belirgin olduğu bölgelerden bir tanesi de Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Güneydoğu Anadolu bölgesi ülkenin kuruluşundan bu yana geri kalmışlık ile ilgili hemen bütün göstergelerde örnek bölge olma özelliğini korumuş, iktisadi ve toplumsal yaşamdaki huzursuzlukların beşiği olagelmıştır. Benzer tablo insani kalkınma alanında da kendisini açıkça dışa vurmaktadır. 1970'lerin ortalarıyla karşılaştırıldığında, 1990'ların sonlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin insani kalkınma göstergeleri görece olarak kötüleşmektedir. Başka bir deyişle, bu

bölgeler ile ülkenin geri kalan coğrafi bölgeleri arasındaki insani kalkınma açığı kapanma yerine, az da olsa açılma eğilimi içine girmiştir.

Türkiye ortalamalarının oldukça altında kalan insani kalkınma gösterge değerleriyle Güneydoğu Anadolu bölgesindeki iller ülkenin ulusal düzeydeki insani kalkınma performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Sorun sadece kişi başına gelir gibi maddi refah göstergeleriyle de sınırlı değildir. Bu alanda da ciddi sorunlar gözükmemektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerdeki kişi başına gelir düzeyi 21. yüzyılın başında genelde ülke ortalamasının yarısına bile ulaşmamaktadır. En yüksek gelir düzeyine sahip olan Gaziantep bile ülke ortalamasının ancak yüzde 70'ine yaklaşmaktadır.

Sağlık ve eğitim düzeyi ile ilgili göstergeler söz konusu olduğunda, zaman içinde gözlenen olumlu gelişmelere rağmen, mevcut durumun kaygı verici olmaktan uzak olduğunu iddia etmek güçtür. Ülkenin doğumda ortalama yaşam beklentisi ortalamasına sadece Gaziantep ili ulaşabilmekte, diğer iller ülke ortalamasının kayda değer ölçüde altında kalabilmektedir. Eğitim düzeyi ile ilgili göstergelerde zaman içinde azımsanamayacak ilerlemeler sağlanmış olmakla birlikte, hiçbir ilin ülke ortalamalarına yaklaşamamış olması çarpıcıdır.

Sonuç olarak, bölgedeki illerin tamamına yakını Türkiye'deki en düşük insani kalkınma göstergelerine sahip olmuş ve bu görece konumlarını zaman içinde değiştirememişlerdir. Böylelikle Güneydoğu Anadolu bölgesindeki iller, Gaziantep ili hariç, insani kalkınma alanında sadece Türkiye ortalamalarının altında kalmamış, uluslararası standartların da oldukça uzağına düşmüştür.

Bölgedeki illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine baktığımızda da tablonun benzer olduğu ve zaman içinde anlamlı değişimlerin gerçekleşmediği ortaya çıkmaktadır. Bütün bu gelişmelerin doğal sonucu olarak ülkenin yoksulluk sorunuyla en fazla boğuşan bölgesinin Güneydoğu Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Yoksulluk sorunu ileri düzeyde olduğundan aynı ve nakdi transfer politikalarının bölgeye yönlendirilmesinde büyük yararlar gözükmemektedir. Bu bağlamda yeşil kart uygulamasının yaygınlaştırılması da gündeme gelebilir.

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde insani kalkınma alanında gözlenen sorunların önemli bir bölümü de toplumsal cinsiyet ayrımından kaynaklanmaktadır. Gerek eğitim düzeyi ile ilgili göstergelere, gerekse kişi başına gelir düzeylerine bakıldığında, bölgedeki illerde kadınların konumu erkeklere göre çok daha kötü gözükmemektedir. Dolayısıyla kadınlar insani kalkınma alanında erkeklerden daha olumsuz koşullarda yaşamlarını sürdürmektedirler.

Bu durum aynı zamanda bölgedeki insani kalkınma düzeyini geliştirme açısından bir fırsat da yaratmaktadır. Toplumsal cinsiyet farklılıkları azaltılabildiği ölçüde, sadece bölgedeki illerin insani kalkınma düzeyi yükselmekle kalmayacak, ulusal düzeyde de insani kalkınma performansı görece olarak iyileşebilecektir. Okuma-yazma kurslarının, kızları okula gönderme kampanyalarının, sekiz yıllık zorunlu eğitim uygulamalarının geliştirilerek yeni girişimlerle çeşitlendirilmesi zorunlu gözükmemektedir. Kadının bölgedeki konumunun iyileştirilebilmesi için sadece eğitim alanında değil, iktisadi ve siyasi alanlarda da düzenlemelere gidilmelidir. Kadınlara yönelik istihdam alanlarının açılması, iktisadi ve siyasi karar alma süreçlerine daha fazla katılımlarının sağlanması gerekmektedir.

Güneydoğu Anadolu Projesi benzeri büyük kapsamlı projelerin ivedilikle sonlandırılması, yatırımları teşvik edici politikaların devreye sokulması, bölgenin turizm potansiyelinin harekete geçirilebilmesi, sağlık ve eğitim alanında bölgeye yönelik kamu yatırımlarının artırılması, koruyucu ve önleyici sağlık ile temel eğitim uygulamalarının yaygınlaştırılması, meslek okullarının işlevsel ve cazip hale getirilmesi, son yirmi yıldır ülke ve bölge halkını huzursuz kılan güvenlik sorunlarını çözüme kavuşturacak atılımların hızla gerçekleştirilmesi, insanların kendilerini daha rahatça ifade edebilecekleri demokratik ortamın sağlanması yönünde oluşturulacak politikalar yoluyla Güneydoğu Anadolu bölgesindeki insani kalkınmanın düzeyi mevcut durumun oldukça ilerisine çıkartılabilir. Bu doğrultuda elde edilecek başarılar aynı zamanda ülkenin ulusal insani kalkınma düzeyini küresel anlamda hızla geliştirerek yüksek insani kalkınma düzeyine ulaşmasına ciddi katkılar sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- CRAFTS, Nicholas F.R. (2002), “*The Human Development Index, 1870-1999: Some Revised Estimates*”, *European Review of Economic History*, C. 6, 395-405.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2004), *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004)*, DPT-BGYUGM Yayını, Ankara.
- DPT (2003), *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003)*, DPT-BGYUGM Yayını, Ankara.
- DPT (2003a), *İller ve Bölgeler İtibarıyla Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki Gelişmeler (1987-2000)*, DPT Yayını, no: 2676, Ankara.
- DPT (1996), *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)*, DPT-BGYUGM Yayını, Ankara.
- DPT (1996a), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)*, DPT Yayınları, Ankara.
- ELMAS, Gülen (2001), “AB Üyeliği Çerçevesinde Türkiye’de Azgelişmiş Bölgelere İlişkin Durum Analizi”, *II. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 75–88.
- ERCAN, Fuat (1999), “Bölgesel Kalkınma Sorununa Bütünsel Yaklaşım İçin Bir Çerçeve: Sermaye Birikimi-Planlama İlişkileri Açısından GAP ve Anadolu Kaplıları”, *GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 109-120.
- ERENLER ÇAKAR, Gülşen, ELMAS, Gülen (1999), “GAP ve Sanayi Envanteri Araştırma Raporu”, *GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 11-98.
- MIHCI, Hakan, MIHCI, Sevinç (2003), “Türkiye’nin Yakın Dönemdeki İnsani Gelişme Eğilimleri”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 2, 21-47.
- ÖZCAN METİN, Kıvılcım, ÖZLALE, Ümit (2004), “GAP Bölgesi Gelir Dağılımı”, *GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım* içinde (der. Ercan Uygur, İrfan Cıvcır), Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 141-153.
- PAKSOY, Mustafa H. (2001), “GAP Kapsamındaki İllerde Sosyo-Ekonomik Göstergeler ve Türkiye Karşılaştırması”, *II. GAP ve Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 239-252.
- ŞAHİN, Hasan (2004), “GAP Bölgesi İşgücü Piyasası (Ücret Eşitsizliği)”, *GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım* içinde (der. Ercan Uygur, İrfan Cıvcır), Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 154-165.
- TESEV (2006), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- UNDP (United Nations Development Programme) (2007), *Human Development Report 2007/2008*, <http://www.undp.org/en/reports/global/hdr2007-2008> (Erişim Tarihi: 07/12/2007).
- UNDP (United Nations Development Programme) (2006), *Human Development Report 2006*, http://hdr.undp.org/en/media/hdr06_complete.pdf (Erişim Tarihi:07/12/2007).
- UNDP (United Nations Development Programme) (2005), *Human Development Report 2005*, http://hdr.undp.org/en/media/hdr05_complete.pdf (Erişim Tarihi: 07/12/2007).
- UNDP (2004), *Human Development Report 2004 Turkey*, Ankara.
- UNDP (2002), *Human Development Report 2002*, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2002> (Erişim Tarihi: 07/12/2007).
- UNDP (2001), *İnsani Gelişme Raporu, Türkiye 2001*, Ankara.
- UNDP (2001a), *Human Development Report 2001*, Oxford University Press, New York.
- UNDP (1998), *Human Development Report 1998*, Oxford University Press, New York.

UNDP (1995), Human Development Report 1995, Turkey, Ankara.